Ще Степанові Дерев'янку не було й тридцяти п'яти, як він помер. Доконала чоловіка якась недуга. І то враз.

У п'ятницю ввечері приїхав з Кременчука, повечеряв молоком, бо нічого вже йому не їлося, окрім молока, приліг полежати з дороги, та так йому занемоглося (чи після вечері тілові млосно стало), що сказав жінці:

— Мабуть, я, Маню, сьогодні вже не буду машини у двір одганяти. Переночує й під ворітьми. Піди, як не дуже вморилася, у кабіні вимети і дверцята заразом позамикаєш,— і подав жінці ключі од машини.

Маня, Степанова жінка, вже давно не кохала свого чоловіка, як усі, бо раз людина слабне з року в рік, зо дня на день, то де там те кохання візьметься. За жалем немає йому місця в душі. А жаль той щоденний — і до нього, і до себе. Хоч і зморена прийде з телятника — звісно, яка там робота,— а інколи та й гляне в дзеркало: брови ще молоді, чорні, блищать просинцем (такі чорні), в стані тонка, навіть під старим чоловіковим піджаком угадаєш, що тонка; груди високі, не вицмулені дітьми, дівоцькі ще (одне лише дитя й народила за дванадцять років заміжжя) — жити б та кохатися...

То тільки зітхне.

Інша, звісно, вже давно б когось та підпустила до себе (хіба мало тіней у садах місячної ночі!) та й доцвітала б собі тихцем у краденій парі. Так то інша, не Маня. Не слухало її серце розуму, хоч той, бувало, й озивався: ні до кого не наверталася.

— Чудна ти... — гув колись їй просто в обличчя і в очі потуплені Батюк Сергій, бригадир наймолодший, недавній солдат.— Думаєш, я не бачу, як тобі?.. — І крутив пальцем ґудзик на Маниному піджаці, розстібаючи.

Було це ввечері, в тому ж таки телятнику, за купою підстилки. Нахилилася до ясел останнє теля в'язати, а він — де й узявся — торк за стан обіруч, і пальці до грудей тремтячі побігли...

Тоді розстібав ґудзик. Довго, бо тільки вчора пришила. А як розстебнув і грудям стало просторо, сказала:

— Пусти.

І пішла. А вже з воріт обернулася:

— Теля дов'яжи. Бо вкинеться в ясла — сам заплатиш...

Того ж вечора прийшов з роботи Степан геть виморений і забажав покупатися. Субота до того ж була. В ночвах мився. І Маня, тручи йому спину намиленим носовиком, прикушувала губу, щоб не заплакати: так і гурчала рука по Степанових кісточках, а коліна стриміли з ночов такі гострі, що хоч стріляй із них. Не заплакала, однак. Хіба ж він не втямить — чого?..

Взяла ключі, віник, ганчірку і пішла до машини. Степан був шофер (як і хазяїн) — чепурун. Усе за його руками, як за весною, так і зеленіло: двір замете — то вже не двір, а світлиця; хлівчик зробить — то вже терем; яблуню посадить — то вже будуть яблука, а не сама назва. Такий. А машина? Що з неї, як подумать, вичепуриш? Купа заліза, та й годі. Ба ні: кожну пилинку здмухне, перш ніж за кермо сісти. І миє щодня. Як не сам, то її, Маню, покличе, щоб допомогла. А може, щоб удвох, щоб і вона поруч. Та бувало це коли-не-коли. А частіше сам порався. "Ти й так виморилася",— скаже. І гладить, гладить її очима. Спиною до нього обернешся — і спиною чуєш: гладить...

Прибрала кабіну, сидіння, прилади, скло витерла, замкнула дверцята (навчив колись) і пішла в хату.

А за хвилю виметнулася на ґанок, з перильцями, струганий, зелений при вечірньому місяці — і впала.

— Ой людоньки!.. Ой людоньки!.. — тільки й вистогнала.

Почули сусіди — хата ж коло хати, набігли з усього кутка. Хто втовпився — у світлицю, хто ні — попідвіконню стали. І дивилися мовчки в шибки: на дивані, застеленому чистим ряденцем, у сірій сорочці до білих ґудзиків — вічна та сорочка! — голічерева лежав Степан. Руки складені на грудях (так любив спочивати), а очі в стелю, тільки в стелю дивляться...

Затулила йому очі котрась із старших, кмітливіших. Кинулися до Мані, підвели зомлілу, однесли на руках у хату. І доньку, теж Маню, що гралася з дітьми в другому кінці вулички, покликали.

З того й почалися похорони.

Хтось побіг до голови колгоспу додому сказати, що треба труну і духової, бо так і так; когось виряджали покликати Степанову матір, що жила по той бік мосту, і наказували шепотом: "Та, гляди ж, зопалу не кажи, а натяком". Кому ж діла ніякого не випало, ті що довго стояли за воротьми, зітхали, бідкалися над Маниним горем — отака молода і вже вдовиця — та згадували Степана. Вже згадували.

— Ще ж учора приходжу, а він саме вишні в саду кропить віником. "Позич, кажу, цвяшків шальовошних".— "Зараз, каже, дядьку, скільки вам?" Тоді ще й перебрав: котрий із зянком, погнутий чи головка збита, одкинув, а ті дає. Такий молодець. Інший не признався б, що вони в нього й є...

— А я колись бачу: несе в лантусі грушеня, вершечок виглядає. А самого вже вітер заточує. Для кого ж ти, думаю, чоловіче, оту грушку садитимеш, як сам уже плоду не скуштуєш?..

— Е, то вже ти дарма, Галю.— Такі були чуйні зараз, що не Галько, а — Галю— Хіба ж тільки для себе й робиш?

І розходилися помалу, зітхаючи по місячній вулиці. Тільки машина Степанова зосталася під ворітьми, і од її мотора ще сходило тепло.

А через день зранку копали копачі Степанові яму. Викопають "на штих" — і сідають перепочити: тверда земля, суглинок, стінка йде, як цементована. Сідають, закурюють і мовчать. Це — до сніданку. А як поснідали, з доброю чаркою, звісно, веселіше копали і частіше ставали на закурацію, бо до полудня однак ще було далеко.

Жовтіла глина по обидва боки ями, світило сонце з-за соснового бору, що ледь чутно шушукав при самому кладовищі, і пахла біла акація. А бджіл, а бджіл на тому цвітові — кожна китичка, мов позолотою вкрита живою, ворушиться.

— Невдашню пору вибрав Степан,— озветься так собі, щоб не мовчати, хтось із копачів.— Хоч би до осені подержався був.

— Наче то він вибирав...

— Скажи ж ти, як воно буває,— зітхне хтось.— Одному випаде ціле життя, ще й пенсія, а друге й не наробиться досхочу.

— А то вже кому яким аршином одмірено: одному довгим, другому коротким, а третьому — чверть...

— Може, хлопці, хай котрийсь у генделик вмотається ("генделик" — буфет над шляхом супроти кладовища), бо щось воно мулько...

— Про мене...

— Та й я такий, що не проти.

— За Степанову домівку нову...

— А вже ж не з дурного ума.

— Біжи, Йванько, ти наймолодший.

І довго дзеленчать срібняками, скидаючись: кому ж інтерес трояка чи карбованця витріщати...

До полудня, однак, яму виконано і підчищено, і копачі, позакидавши лопати на плечі, з димом ув очах (після генделикової) і неголосною балачкою рушають до Степанового двору: попрощатися ж треба.

Віддалеки Степанова садиба, наче у весіллі. Людей у дворі й коло двору повнісінько, та все в білому (душно), квіти, червоні й жовті, сині й білі, сурмлять до сонця у саморобних вінках із соснового гілля, машина з опущеними бортами в червоному — його, Степанова машина. Одружують Степана з землею...

Копачі, дійшовши до воріт, знімають картузи, ставлять лопати під тин, і натовп дає їм дорогу до хати. Очей хлопці не ховають: у всіх вони зараз червоні, то не розбереш від чого.

Попрощалися, вийшли, знову лопати до рук узяли.

— Зараз виноситимуть...— шепіт по натовпу.— Духова оно лаштується.

Не тутешня духова. Привезли з районної автобази. В одного труба жовта, в іншого біла, та стара, та нова, а барабан уквітчаний по обичайці вишневими оксамитними поворозками хрест-навхрест: таке,

немов цирковий, чи що. Музиканти теж, як і труби та барабан — збір богородиці: один старий, лисий, усе пріє та втирається рукавом; другий — хлоп'я ще, гарненьке, рум'янощоке, стереже сполоханими очима двері, звідки виноситимуть покійника; третій —, дебелий парубок, виголений до просинцю, а на шиї щетина й не торкана (поледацював виголити й шию), нишпорить очима по молодицях, а в очах — полиновий одур. Поведе шиєю сюди, поведе туди — щетина об комір аж деренчить. Труба в нього біла, подряпана і — найбільша.

Та ось на ґанку став голова, молодий ще, стрижений під низеньку і круглу селянську польку, і сказав утомлено:

— Значить так, хлопці-шофери, давай заходь, на винос тіла.

Люд заворушився. А лисий духовик повернувся до своїх, приклав трубу до губів, і вся його капела теж приклала.

Тим часом у хаті загупали чобітьми, з відчинених вікон, од яких пахло гарячими свічками, вихлюпнулося у двір прощальне голосіння, лисий тупнув ногою, отак аж із присядом, і полилася жалоба над селом, у поле, на молоді жита й пшениці, у сосну, зомлілу на сонці... Затулилося жіноцтво білими хусточками, похнюпилися чоловіки, а порушені вінки запахли враз молоденькою живицею. Суко шелестіли паперові квіти, хлипали люди, а голова стояв на виході з воріт і казав діловитою тихою скоромовкою:

— Пара за парою з вінками виходьте, пара за парою, помаленьку і в ногу старайтесь, тоді зовсім другий вид...

А музика, хоч трохи і врізноголос, надривала свою мідну душу, глушила плачі, і домовина з Степаном німо пливла над людськими головами, наче сама собі.

— Та хазяїне ж мій дорогий! — закричала Маня таким нелюдським криком, що, мабуть би, не заглушили його всі музики світу, і забилася в руках у жіноцтва, чорною хусткою шовковою обіпнута понад самі брови. — Та навіщо ж переступаєш ти востаннє рідний поріжечок, тобою струганий, тобою зладнаний, твоїми ніженьками благословенний?.. Не кидай нас, таточку, не кидай самими на світі!

— Ой таточку Степаню! — кигикнула Маня-маленька, бліда та охрипла, теж чорною непідрубленою (видно, з матерії одірвали) хусточкою запнута, у чистому, хоч і непрасованому платтячку в червоний горошок. Її підхопили на руки і стали втішати.

— Та й ніколи, та й нікому ж,— похлиналася Маня-дружина,— не сказав ти ні слова лжі, ні слова лукавого, ані хитрощі... Та ніхто ж від тебе й півділа поганого не попомнить, добра душе моя, хазяїне мій і заступнику...

І люди прикивували головами та думали собі в смутку: "Що шанувала, те й оплакує... Не мужа, бач, а хазяїна". І не було в тих думках осуду.

А Степан плив угорі врочисто-байдужий і кучерявий. І був на ньому найкращий, ніколи й разу не надіваний за щоденною роботою та мовчазним сподіванням смерті, костюм і вишита синім — до очей — сорочка, і брови чорняві на маленькому висохлому виду, гордо заломлені, шовком полискували на сонці.

Коли домовина порівнялася з ворітьми, Маня закричала благально-несамовито:

— Ой, не виносьте ж бо, не виносьте його, людоньки, за ворота, бо то ж навіки!.. — І вмовкла, повисла на руках у тих, що її вели, як підломлена віть.

— Ох, сину, сину,— тихо й охрипло, уже без сліз, тужила Степанова мати, затуливши очі чорною проти сивини долонею,— прости мене, моя дитино, що в такий короткий світ тебе вивела... Та коли б же я знала, коли б відала твою недугу, то день і ніч собі в Бога її вимолювала б... Та нехай же того ніхто не зазнає, як то воно тяжко дитину ховати, а матері зоставатися... Ох, сину, сину... Та ти ж, було, прийдеш одвідати та з порога ще: може, вам, мамо, дрівець урубати, може, водички свіженької витягти, може, торфу сухенького прикупити... А сам, господи, як павутиночка світишся... Недаром же ти мені, синку, щоночі видівся — ізмалечку й до останочку... Та все ж тільки голівочка, тільки голівочка: то на леваді серед конопельок малих, то на лузі, серед жовтих кульбабок граючись, то в саду серед вишневих гілочок у білім цвіту, то схилена над рубаночком, то над онучечкою в колисці, то над моєю старою сивиною вмореною... Недаром же ж, недаром виділося те, господи...

І вмовкла, як джерельце, що воду віддало. І мовчала вже.

Тоді озвався Манин батько, маленький сутулуватий чоловічок у старовинній сорочці до манишки й великих кирзових чоботях.

— Навіщо ж ти, синку Степане, отак мене підвів, га? — питався він з лагідною докорою в немічному голосочкові жіночому.— Та ти ж як просив у мене Маню, казав: "І жалітиму, і любитиму, тату, і виробиться не дам", а тепер покинув, як є... Нащо ж було таку надію давати нетривку мені старому, га?..

А поперед вінків несли у портреті молодого ще, живого Степана. Усміхнений, при погонах, солдат кучерявий; в очах іскри добрі та веселі, а за ними — смуток далекий.

Тужили за Степаном товариші, що йшли пообіч машини, поклавши руку на кузов, або й так, голови похиливши. Тужили мовчки, тільки в горлі було твердо: першого однолітка ховали, першої розлуки

товариської зазнавали. Адже виросли з ним, як в одному сімействі з братом, в нестатках і роботі, по лугах пеньки б'ючи, солому посеред ночі в найдужчі віхоли крадучи, пісні вечорами дівчатам співаючи про неньку, що як обідать сідає, та й ложечки щитає... Одна ложка лишня є... Десь у неї дитя є... Одбилося од роду, як той камінь у воду... Тихий був Степан у товаристві й мовчакуватий, як тінь. Проте без нього завжди було й гурт не гурт: ні йдеться, ні співається, ні жирується. І все то він робив щоразу мовчки, несподівано: підбився товариш, санки з дровами через замети тягнучи, Степан свої покинув, вернувся, підпрігся лишком собі — цупить з усієї сили, а за ним і всі біжать помогти; нікому пісню вивести високу, Степан бере першу, хоч у нього й баритон, а взявши, таки виведе; топиться хтось в ополонці, шубовснувши з ковзанами по шию, Степан перший до нього підповзає з ремінякою в зубах. Тоді сміються гуртом та вихваляються, як тягли небораку, і Степан з усіма усміхається — мовчки...

Ішли похиливши голови, терлися побіля кузова і шкодували, що не на плечах несуть друзяку, а везуть машиною, бо так сказано було: виноситимуть шофери, товариші по роботі, а везтиме машина — Степан нею їздив, то хай вона й провезе свого хазяїна в останню путь. А за руль хай Льонько Одарчин сяде, Степанів учень. І Льонько таки добре вів машину, рівненько, не смикаючи, не підгазовуючи без потреби.

Біля ями духова вмовкла. Домовину тихо зняли з кузова — десятки рук, бо тепер шоферам допомагали й Степанові товариші, і стало дуже тихо навколо, тільки люди зітхали, та стогнала знесилена вже Маня, та бджоли бриніли над ямою. Одна сіла була й на серпанок, що ним укрито Степана, поповзла-поповзла до рук, складених на грудях, торкнула їх жальцем і знялась... А голова тим часом дістав з кишені складений учетверо аркушик, кахикнув у тиші й сказав:

— Товариші! Сьогодні ми прощаємося з найкращим шофером нашого колгоспу Степаном Тимофійовичем Дерев'янком. Шофер першого класу, завідуючий гаражем, чуйний товариш і порадник по роботі, Степан Тимофійович неодноразово відзначався преміями правління колгоспу,

був нагороджений радіолою і п'ятьма грамотами, а портрет його щороку не сходив з Дошки пошани — і нашої, і районної. Крім того, Степан Тимофійович був чудовим учителем молодого покоління водіїв... — Тут голова підняв очі од папірця, пошукав ними Степанових учнів у натовпі і сказав: — Ось і Льонька в нього вчився, і Ратушний Микола, і Гузій Олекса без Степанового совіту не обходився, як яка несправність, правда ж, Федоре? Ну, то хлопці самі скажуть.— І знову став читати про те, що "найвідповідальніші, найдальші поїздки правління колгоспу доручало Степанові Тимофійовичу Дерев'янку і було впевнене, що він ніколи не підведе", що "машина його за всякої погоди, вдень і серед ночі була на ходу, як часи" і т. п.— Сумно, дуже сумно, товариші,— сказав голова, складаючи папір, а зуби залізні весело, як посмішка, зблиснули проти сонця,— та нічого не поробиш: смерть не питає. Так що спи спокійно, наш товариш і друг, Степане Тимофійовичу! Ти житимеш вічно в нашій пам'яті...

— Та де ж він житиме, де ж він житиме,— скрикнула Маня-дружина немов крізь сон,— як нема вже його, нема!

— Я кажу: пам'ять житиме,— зніяковів голова, тоді прикахикнув, випростався і промовив голосно: — Слово має Ратушний Микола.

Ратушний боком вибрався з натовпу, став при Степеневому узголов'ї і сказав, затинаючись та перекладаючи кепку з руки в руку:

— Я знаю товариша Дерев'янка ще змалку, а як прийшов з армії, то й робили разом. Зустрів колись,— я тоді в кіно до клубу прийшов, ще в солдатській формі, пам'ятаю,— зустрів та й каже: "Куди збираєшся на роботу, Миколо?" А я кажу: не знаю, ще не думав. А він: "іди, каже, шофером, як хочеш, я тебе сам і навчу, а тоді поїдеш і здаси на права. А хочеш — на курси паняй"... Ну, я біля нього, вважай, і навчився, як не є — дома. А в Полтаві тільки іспити склав на права, бо так же не даються... О. А колись, пам'ятаю: розібрав карбюратор, а скласти не складу, воно діло морочливе... А тут якраз і Степан Тимофійович нагодився. "Давай, каже, сюди... " Не вспів я й закурить, дивлюся: раз-

раз — вже склав. Поставили, завелась... О. Лайкою не брав, а все добрим словом умів якось. Того й слухали всі... — Ратушний умовк і швидко-швидко бадляв пальцями картуз, тоді повів очима по натовпу, наче шукав у нього поради: казати далі чи годі вже? І таки зважився: — А як од себе сказать, од душі, то... всяких людей багато на світі — в армії бачив, у нас тут, і скрізь, ну, таких, як Степан,— не дуже розженешся... Не знаю, як це сказать, ну... Краще було б сказать "на здоров'я", ніж "вічна пам'ять",— і так само боком, з кепкою в обох руках, пішов у патовп.

А в тиші, що залягла на мить, серед притамованих зітхань, чути було шепіт:

"Кажу, чи не завалялося в тебе, Степане, цвяшків шальовошних з десяток?" А він: "Зараз, дядьку... "

— Може, ще хто скаже, товариші? — спитав голова.— Може, ти, Льонько?

Льонько нахилив голову й почервонів.

— Не вмію я прилюдно балакать... — промовив тихо.

— Ну, тоді що ж,— зітхнув голова і скосив очі на домовину.— Тоді хай рідні прощаються.

І вдарила музика й голосіння разом, і знялися галки з дерев біля школи, шарпнулися в небо і стали кружляти, а бджоли, як і раніше, заклопотано й роботящо спивали акацієвий цвіт і ворушилися в ньому живим золотом.

— Ой Степаночку!.. Ой хазяїне мій турботнику!..

— Дядечку, ріднесенький, не накривайте тата!..

— Ой сину мій, орлику!..

І тут з виляском ударили по цвяхах молотки, посипалася земля в яму, і домовина загойдалася на рушниковому полотні, поринаючи.

Билася в руках у милосердниць Маня-дружина, падала коліньми на глину, здирала божевільними пальцями хустку з голови і просила-стогнала:

— Дитину, Маню одведіть геть, хай же вона не бачить, хай не чує... А сама, отерпла, вчаділа од горя, з вороно-чорними бровами на

білому виду, сухими, аж пекучими очима карими та великими синіми печатями під кароокістю, чула на собі Батюкові Сергієві очі і гнала їх думкою, що билася в голові лихоманицею: "І не стидно!.. Ой, що ж це таке!.. А Степан, а горе, а пам'ять?!"

Сергій, бригадир, і справді стояв навпроти, і справді дивився поміж людськими головами тільки на неї, і хоч в очах його стояв смуток, Маня чула його схарапуджений подих і настирливі, дужі молоді його руки...

"Ой, прокляті вони, прокляті!.. " — І поринула в гарячу імлу, шепочучи: "Хіба ж так можна, господи?.. "

Хтось набрав їй у долоню землі й висипав у яму, хтось одводив геть від домовини і втішав, утішав тихим, аж солодким голосом:

— Та годі-бо, моя дитино... І себе ж пожалій, бо ніхто ж не поможе і ніхто його не заверне.

А Маня тремтіла вся, і Сергієві очі пекли її крізь чорну хустку на спині наче вогнем і обливали серце зневагою і теплом, давно-давно забутим.